

A magyar betűrendről.

A M. T. Akadémia helyesírási bizottsága nem régiben levelet kapott, melynek írója szinte szenvedélyesen kikelt a Helyesírási Szabályok 4. pontja ellen, mely szerint: „Szótárak, név- és tárgyjegyzékek és hasonlók betűrendjében az *a-á, e-é, i-í, o-ó, ő-ő, u-ú, ü-ű* betűket egybefoglaljuk.“ Ezt a rendelkezést a levélíró tudománytalannak, sőt hazafiatlannak bélyegezte. Mint a H. Bizottság előadójának, nekem volt kötelességem megnyugtatóni és fölvilágosítani a fölszólalót, hogy aggodalma tárgyitalan. Ezzel azonban nem tekintettem a kérdést elintézettnek és tüzetesebben foglalkoztam vele. Mindenekelőtt kiderült, hogy a kérdés körül fölmerülő mozzanatoknak száma roppant nagy, s hogy csupán a lényeges eredményeket közölhetem egy rövid cikk keretében.

A betűrendet magát a következőképpen határozom meg: *Betűrend* (ábéce, ábécé, ábécérend, betűlajstrom, betűsor, alfabetum) a beszédhangok látható jeleinek (írásjel, betű) hagyományos és állandó egymásutánja; ez lehetővé teszi, hogy a szavakat az első, második stb. betű szerint rendezve könnyen és gyorsan megtaláljuk. A betűrend célja ennél fogva gyakorlati; nyelvi és tárgyi szótárak (lexikon, enciklopédia), névtárak, cédulajegyzékek (kartoték) rendezésére és szerkesztésére való.

Nevét a sor első betűitől kapta; a görögben a két első betű nevéből *alphabetum*, a latinban a sillabizált első háromról *abece*, innen *abecedarium*: ábécés könyv, *abecedarius*: ábécé-tanuló. A latinból kapta a magyar betűrend a maga nevét: *ábéce, ábécé*. A nyelvújítástól kapta a *betűlajstrom* elnevezést (BENYÁK BERNÁT 1780), majd meggyökeresedett a *betűrend* (SÁNDOR ISTVÁN 1801); előfordul még a *betűsor* nevezet is.

A mai magyar betűk a latin írásjelek átvétele, vagy ahogy MELICH JÁNOS nyomatékosabban mondja: „A magyarok más európai betűsort, mint a latint, nem használtak“. (Szláv jövevényszavak 1905, 425. l.) Ez annak a tényállásnak kifejezése, hogy sem görög, sem cirill vagy glagolita betűkhöz a mi írásunk-

nak semmi köze sincs. Minthogy az ó-törökkel rokon székely rovásírásnak a latin eredetű betűrendünkkel semmi kapcsolata sincsen, e helyt nem is foglalkozom vele, bár a fennmaradt emlékek nagyjában a latin betűsor rendjéhez alkalmazkodnak, de ezt a latinos műveltségű leíróknak tulajdonítom.

A latin betűk a görögből származtak, ezek pedig a semita főníciai ábécéből (v. ö. Herodotos. V. 58—59.). Míg ma az olvasni kezdő gyerek lehetőleg pusztán tanulja, legföljebb egy határozatlan kihangzás kíséretében: *m^o, n^o, p^o*; a régibb betűtanulás Európa-szerte hol eléje, hol mögéje tett egy ejtést-segítő magánhangzót: *bé, ef, há, ká, el, pé*... s ezekből a *sillabákból* kellett a fölösleges segédhangzók elhagyásával a szót megalkotni: *kisillabizálni* (ezeknek a sillabás betűknek eredete homályos). Ebből a sillabizáló időből még ma is maradt egy-két gyerek-versike: „á, bé: ab, vaskalap, ha megütöd megharap!“ vagy: „r, á: rá - - hagyd rá“.

A görög betűknek kevés kivétellel semita (főníciai-héber) eredetű nevük volt *alpha: aleph, béta: beth, gamma: gimel* stb. (így vannak, valószínűleg számjelentéssel a 118/119. zsoltár szakaszai is megjelölve). Csupán néhány hangnak volt görög neve, mely hiányzott a semita betűrendből: e-pszilon (puszta e), ü-pszilon (puszta ü), o-mikron (kis, azaz rövid o), o-mega (nagy, azaz hosszú o).

A többi betű *nevének* jelentéséről nagyon sok föltevést kozkázttak meg, de sem a görögben, sem a főníciaiban, sem az előző ó-semita nyelvben nem találtak kielégítő magyarázatot. Az egyiptomi képírással (pictographia), fogalomírással (ideographia) és papi (hierati) hangírással való kapcsolatok épp oly kevésbé biztosak, mint a ninivei ék-jelekkel való összefüggés. (V. ö. FAULMANN, *Geschichte der Schrift*, 1880, sok jó anyaggal, fejtegetései azonban elavultak; a legújabbak, az *Enciclopedia Italiana* [alfabeto, epigrafia] és az *Enciclopaedia Britannica* igen alapos tanulmányai, bő irodalommal.)

A betűk számértékeit, nagyjában egyező módon, megtaláljuk a főníciaiban, héberben és görögben; de sem a betűk egymásutánjára, sem a számértékekkel való összefüggésre a források nem adnak kielégítő feleletet.

Az ó-latin betűrend:

ABCDE FGHJK LMNOP QRSTV X: 21 betű. A V-t hely-

zete szerint magán- vagy mássalhangzónak olvasták. Ezekhez már az első században, a görög miatt, járult az U, Y, Z, s így a latin betűrendnek ugyancsak 24 betűje volt, mint a görögnek. Ez arra bírta FAULMANN-t, hogy a betűk száma s a nap órái közt bizonyos belső kapcsolatot tegyen fel. A latin I, V, X, L, C, D, M számértékek úgy látszik, külön fejlődtek.

Mármost valamennyi latinul író európai nyelv ezt a betűrendet fogadta el, rendszerint a latin műveltségű térítők útján, s a mintájukban meg nem lévő hangjaiknak betűösszetétellel (sch, sc, ch, gn, stb.), vagy megkülönböztető (diacriticus) jelekkel teremtettek betűjeleket. Különösen a mély (veláris) *a*, *o*, *u*, magas (palatalis) párjával *á*, *ó*, *ú* szolgált, melyeknek felső kis *e*-je a folyamatos írásban csakhamar kettős ékezetté és ponttá zsugorodott: *ä*, *ö*, *ü*. Tettek azután a betűk mellé ékezetet, alájuk kis kampót, föléjük előre, visszahajló és csúcsos ékezetet, hajlott vonalkát stb., úgy hogy valamennyi közép- és nyugat-európai nyelv megalkotta a latinból több-kevesebb hangértékbeli eltéréssel a maga betűrendjét.

A magyar *ábécék* legelseje, mivel SYLVESTER-é latin volt, DÉVAI BIRÓ MÁTYÁS-é (Orthographia Ungarica Craccoviensis 1549). A nagy betűk azonosak a latin 24 jelű betűrenddel, de már a kis betűk száma 41-re rúg. Ez a szám ettől kezdve folyton ingadozik a latin 24 s a magyar 41 közt, a szerint, hogy mit vett a szótár- vagy nyelvtaníró külön hangnak. CzF. az irodalmi nyelvben 40 hangot s ugyanennyi hangjelet számlál; ennyit állapít meg az irodalmi és a köznyelv írásában a M. T. Akadémia 1922 május 29-i ülése is, mely a mai egységes helyesírás szabályzatát alkotta. Az írásjelek a következők:

<i>a</i>	<i>á</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>cs</i>	<i>d</i>	<i>dz</i>	<i>dzs</i>	<i>e</i>	<i>é</i>
<i>f</i>	<i>g</i>	<i>gy</i>	<i>h</i>	<i>i</i>	<i>í</i>	<i>j</i>	<i>k</i>	<i>l</i>	<i>ly</i>
<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ny</i>	<i>o</i>	<i>ó</i>	<i>ö</i>	<i>ő</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>s</i>
<i>sz</i>	<i>t</i>	<i>ty</i>	<i>u</i>	<i>ú</i>	<i>ü</i>	<i>ű</i>	<i>v</i>	<i>z</i>	<i>zs</i>

De nagyon csalódnánk, ha ebben a betűrendben — a nyelvjárásokat teljesen mellőzve — beszédünk teljes hangkészletét és szabatos jelölését akarnók látni. Benne van a *ly* jel, mely csak tájszólásban van meg, a köznyelv pedig a Dunántúl nagy részében *l*-nek, a magyar nyelvterület többije pedig *j*-nek ejt, pl.

ollan: ojan, illen: ijen. De ejtünk olyan hangot is, melyet írásban nem jelölünk; pl. a *y*: *n, g* és *k* előtt, mint *enged, hangos, nekünk, alattunk*; vagy az alanyi ragozás felszólító módjában, a *p*-végű igék második személyű alakjában, a szó végén álló zöngés *j* előreható hasonulással zöngétlenné válik, mint a német (*i*)*ch*, vagy a görög χ (^ε) pl. *harapχ, csapχ, lépχ, tépχ* stb.; *gy-t, ty-t* írunk, holott *dj, tx*-féle hangot ejtünk. A zár- és réshangból alakult ú. n. affrikátákról éppen most folyik újra a vita, egyszerű vagy összetett mássalhangzóknak vegyük-e; írásuk pedig szinte annyiféle, ahány van: *c, cs, dz, dzs* stb. Ennyi és még több az eltérés ejtés és írás közt. Ennélfogva kis toldással meg kell ismételnem a cikkem elején írt meghatározást: a betűrend gyakorlati célú egymásutánja az *átlagosan* érzékelt beszédhangok jeleinek. Amint a beszéd nem eléggé finom eszköz arra, hogy a maga teljességében kifejezze lelki életünk minden mozzanatát, úgy az írás is szinte durva eszköz, hogy az élő beszéd minden sajátságát megörögzítse: a hangszínt, hanglejtést, hangsúlyt, a hangok érintkezésének átmeneteit, az egyéni beszéd minden különlegességét, nem is szólva a beszédet kísérő kifejező mozgások sokféleségéről. Teljes és tökéletes beszédörögzítő betűrendszer nincsen. Helyette szükség esetén a műszaki hangörögzítő-találmányokat kell segítségül vennünk, ilyenek a fonográf, grammofoon, diktafon stb.

Mindebből következik, hogy a betűrendet gyakorlati célokra nem lehet a maga merev egymásutánjában alkalmazni. A biztos és gyors használatra némely rokon hang betűinek összevont és együttes alkalmazása szolgál, ha mindjárt hangszínből és időtartamban kissé eltérnek is. Régi szótárainkban az *ö, ő, ü, ű* betűket a *z, zs* mögé vetették, pl. Szabó D. Kisded Szótárában, Sándor István Toldalékában stb. Ezeket a német betűrend még ma is a rokon mély (velaris) hangok közé keveri: *ahnen, ähnlich—Ode, öde, Odem—über, Ufer, Ülk* stb. (Duden). Ezt a német rendszert követte, ki tudja mért, az Athenaeum 1892-i kitűnő kézi lexikona: *bogár-bögő-bogos—Huba-Hübelé-hübér-Hubert* stb. s evvel a magyar olvasó számára szokatlan renddel akárhányszor megzavarja a könyv használóját.

Más, nem célszerű eljárás a betűknek a végletekig pontos szétválasztása. Ezt látjuk pl. Pórá Ferenc, A rokonértelmű szókézikönyvében (1907), melynek pusztá szójegyzékében nemcsak

a-á, e-é, hanem i-i, o-ó, ö-ő, u-ú, ü-ű is teljesen el vannak különítve a gyors tájékozás rovására. Még furcsább ERDÉLYI JÁNOS, Népdalok és mondák című gyűjteményében a II. kötet (1847) tartalommutatója, melyben a nóták előbb a magánhangzók, azután a mássalhangzók sorrendjében következnek. — Mikor SZILY KÁLMÁN a NySz-t bírálta, méltán tett szemrehányást a szavak nem következetes sorrendje ellen, holott az utasítások 22. pontja szerint: „... fődolog, hogy mind az, amit a használó keres, könnyen és gyorsan föl legyen található s hogy e célznak alá kell rendelni minden egyéb tekintetet.“ Épp a NySz. tanulsága bírta rá a MTsz. s az OklSz. szerkesztőit arra, hogy a legcélszerűbb betűrendet válasszák. A sok száz közül legyen szabad még egy-kettőt említenem. A külföldiek közül külön tanulmányt kíván és sok idővesztést okoz SCHEMELLER, Bairisches Wörterbuch című tájszótára, olyan bonyolult a rendszere. CZUCZOR-FOGARASI az első betűben különválasztja és egymásután sorakoztatja az *a : á, e : é* stb. betűket, de már a másodikban tarkán következnek egymásután: *bab, báb, baba, bába, babácska, bábaifánk* stb., mintegy önkénytelenül is igazolva e rokon magánhangzók szótári elválasztásának célszerűtlenségét.

A Helyesírási Bizottság megtartotta a már a Magyar Nyelv Rendszerében felsorolt 40 hangjelet; a mű írói voltak: Czuczor, Fogarasi János, Fábíán Gábor, Nagy János és Vörösmarty. Ugyanezt a 40 hangjelet sorolja föl CzF. I. 34. A Helyesírási Bizottság csak abban tért el ettől a hagyománytól, hogy *cz* helyett *c*-t ír, melléje besorolja zöngés párját, a *dz*-t, mely csak szó belsejében és végén kerül elő: *edz, bodza, lopódzik*; a zöngétlen *cs*-nek *ds*-sel jelölt zöngés párját hangtanilag szabatosabban *dzs*-sel fejezi ki; elhagyja az *é* betűt, mivel hangja csak kis területen él mint valóságos tájéjtés, az ország egy részében ő szorította ki, s a magyarság többségének beszédéből, sajnos, elenyészett. Így a Hely. Szabályok gyakorlati betűrendje a következő:

<i>a-á</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>cs</i>	<i>d</i>	<i>dz</i>	<i>dzs</i>	<i>e-é</i>
<i>f</i>	<i>g</i>	<i>h</i>	<i>i-i</i>	<i>j</i>	<i>k</i>	<i>l</i>	<i>ly</i>
<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ny</i>	<i>o-ó</i>	<i>ö-ő</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>s</i>
<i>sz</i>	<i>t</i>	<i>ty</i>	<i>u-ú</i>	<i>ü-ű</i>	<i>v</i>	<i>z</i>	<i>zs</i>

A kötőjellel kapcsolt betűk a betűrendben összetartoznak; ezt már a betűrendi szakasz fején álló: *A, Á . . E, É* is mutatja (l. Hely. Szabályok; Kelemen, Magyar-Német; Yolland, Magyar-Angol szótára stb.), A szakaszon belül a sorrend az, hogy az ékezetes (hosszú) betű mindíg — akár mint első, akár mint második vagy harmadik betű — követi az ékezetlen vagy pontos (rövid) betűt. Pl. *ablak, ábra, Ábrahám, abrak . . . ad, ád, adag, adalék, Ádám, adás, adat . . . arany, arány, aranyos, arányos, aranyoz, arányoz* stb. Ez a sorrend nem hogy megnehezítené, vagy éppen összezavarná a betűsort, hanem nagyon is megkönnyíti és meggyorsítja a szavak megtalálását. Nem egészen idetartozó érv, de némelyeket talán megnyugtat, hogy a rövid és hosszú (hangszínben és képzésmódban némileg eltérő, de rokon) hangzók egy sorozatba való foglalása nem tépi szét sok szócsalád összetartozó tagjait, pl. *él-élet-eleven; ér-eres-erezet; fa-fás; fél-feles-felez; nyár-nyaral; vér-veres-véres* stb.

Midőn remélhetőleg már nincs messze az idő, hogy a Szótári Bizottság szekrényeiben összegyűlt milliányi szóanyag rendezésére is lehet gondolni, nem tartottam fölöslegesnek elvileg hozzászólni ehhez a nagyon egyszerűnek látszó, de végtelen fontos dologhoz; mert alig van nehezebb valami, mint az *á-bé-cé*. Csak az tudja igazán, aki tapasztalta, mikor sok ezer adat rendbeszedésére került a sor.

TOLNAI VILMOS.